

УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА ДОНБАСУ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розглянуто історіографічну базу проблеми становлення та розвитку української школи Донбасу за радянський період. Авторка довела, що вона є досить широкою. Це дозволило висвітлити різні аспекти питання і виокремити перспективи подальшого дослідження.

Ключові слова: історіографія, дослідження, проблема, освіта, культура, русифікація, політика, процес, автор.

Рассмотрена историографическая база проблемы становления и развития украинской школы Донбасса советского периода. Автор доказала, что она довольно широкая. Это позволило осветить разные аспекты вопроса и выделить перспективы дальнейшего исследования.

Ключевые слова: историография, исследование, проблема, образование, культура, русификация, политика, процесс, автор.

The article is devoted to the historiographical base of the problem of the Ukrainian schools founding and development in the Soviet period Donbas. Author has augmented, that it is fairly wide. That has given a possibility to ascertain different aspects of the question and single out the perspectives of the henceforth research.

Keywords: historiography, research, problem, education, culture, russification, political, process, author.

На сьогодні Донбас є одним із найпотужніших регіонів нашої країни. Він привертає увагу до власної історії, яка у минулому столітті перетворила його на істинно індустріальний, для котрого необхідні були власні високоосвічені фахівці. Школи (в широкому розумінні) розглядали як виконавицю цієї місії, за нею закріплювалось виконання ідеологічно-виховних навчальних та інших завдань. Із часом історична наука переглянула ці постулати і на сьогодні існують різні погляди на ту чи іншу проблему. Характеристика цього допоможе майбутнім фахівцям критично та глибше висвітлити різні аспекти культурно-освітньогорозвитку регіону під час вивчення курсів з вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. Практичне застосування – під час написання власних досліджень. Саме вивчення історіографічної спадщини українськоїшколи Донбасу за часів радянської влади є метою нашоїстатті. Реалізувати її можливо шляхом виконання наступних завдань:

- вивчення історіографічної спадщини вітчизняних та зарубіжних дослідників періодів суспільного розвитку та виокремлення особливостей доробків,
- з'ясування впливу суспільно-політичного розвиткуна становлення та еволюцію культурно-освітньої сфери українського соціуму,
- виокремлення особливостей регіонального характеру,

- аналіз праць, присвячених суб'єктам навчально-виховного процесу,
- виокремлення прогалин у висвітленні проблеми дослідниками,
- окреслення перспектив дослідження.

Ця проблема вимагає мультидисциплінарного підходу під час її вивчення. Тому це праці не лише історичного, але й педагогічного, соціологічного, лінгвістичного спрямування. На сьогодні кількість праць досягла того рівня, коли необхідно узагальнити результати науково-історичних досліджень, назріла необхідність комплексного аналізу сучасного стану наукових розробок. Загальні праці з вітчизняної історії та педагогіки демонструють процеси суспільно-політичного життя, котрі безпосередньо впливали на становлення та розвиток культурно-освітньої сфери.

Проблемами сучасної історіографії розвитку українського радянського суспільства міжвоєнного періоду займається велика група українських істориків, зокрема: Г. В. Касьянов, Ю. Шаповал, І. М. Ващенко, І. В. Вербя, Л. Винар, Я. С. Калакура, В. П. Коцур, В. В. Масненко, О. О. Рафальський, О. П. Ситніков, О. А. Удод, Л. Д. Якубова та інші. Російські науковці: Ю. О. Поляков, Г. Д. Алексеева, М. М. Горінов, І. Б. Орлов, М. В. Наумов, А. А. Некрасов вивчають дотичні питання. У них знаходимо пояснення процесів,які обумовлювали розвиток української школи в УСРР [1].

Так, педагоги зупинились на особливостях становлення радянської системи освіти від початку входження більшовицьких військ на Україну 1917 р. і до сьогодні. Вони вивчили питання створення та перших кроків Наркомосу на чолі із В. Затонським, проекти Г. Гринька щодо самобутності розвитку української системи освіти, розвиток українського шкільництва, вищої школи та діяльності видатних педагогів зазначеного періоду. Особливу увагу автори звернули на пошуки нових форм та методів навчання, зазначаючи як позитивні, так і негативні сторони цього процесу, також – його науково-методологічне забезпечення в закладах освіти [2].

У загальних працях з історії Донецького регіону розкриті політичні, суспільні та ідеологічні чинники освітніх процесів, досить поверхово охарактеризована діяльність деяких навчальних закладів, а проблеми української освіти фактично розглядаються в контексті українізації [3].

Саме цій проблемі присвячений значний масив історичних джерел. Серед авторів виділяємо Я. В. Верменич, В. М. Даниленка, Я. Р. Дашкевича, Г. Г. Єфіменка, В. С. Лозицького, В. Ф. Солдатенко та інших. Їх роботи свідчать, що історія національно-культурних відносин і питання українізації та коренізації невід'ємні [4]. Автори висвітлили ставлення владних структур до культурного розвитку представників усіх етносів, які компактно проживали в Україні. Вони розкрили причини зміни національної політики в 1930-х роках [5]. Зокрема, Г. Г. Єфіменко показав зростання значення російської мови у суспільно-політичному і культурному житті. Підкреслив, що домінуючою вона не стала. Він наголосив, що лише з другої половини 1937 р. розпочалося згортання політики коренізації, коли компартійне керівництво взяло курс на прискорення процесів русифікації в колишній республіці [6]. Вцілому дослідники не заперечують позитивного впливу українізації на розвиток культурно-освітнього життя, висловлюють критичні зауваження щодо її здійснення. Неможливо вирішити проблему національної освіти без розв'язання національного питання в умовах обмеженої демократії 1920-х років. Вона відбувалася в процесі формування тоталітарного режиму, виконувала культурно-освітні, захисні завдання, насаждала комуністичну ідеологію.

Зазначені питання розглядали і зарубіжні дослідники: О. Ю. Борисьонко, Д. Бранденбергер, В. П. Булдаков, Т. Ю. Красовицька, Т. Мартін, А. М. Марчуков, Д. Мейс, Ф. Хьорш та ін. Російські історики підкреслюють, що українізація була складовою коренізації. За словами Г. М. Васильчук: *«З'ясування означеної проблематики відбувається в контексті формування російської національної (великодержавної) ідеї, виявлення суперечливих і неоднозначних процесів та явищ історичного минулого, актуалізації трагічних сторінок або реанімації тих унітарних форм державності, які відповідають програмним положенням політичних сил у Росії. Західні дослідники вивчають загальні питання культури, проте не аналізують специфіки понять «коренізація» чи «українізація». Дослідники розглянули проблему у контексті націо-*

нального руху, національно-державного будівництва. Західні історики не приховують русифікаторських тенденцій, а російські їх уникають.

Проблема вивчення діяльності національних меншин залишається актуальною. Її досліджували В. І. Гусев, І. І. Костюшко та ін. Питання коренізації, українізації, «націонал-комунізму» і «націонал-ухильництва» у другій половині 1930-х рр. розглядаються в контексті становлення політичної системи тоталітарного режиму. Фактично кожній групі присвячені праці, але деякі галузі їхньої життєдіяльності висвітлено нерівномірно, а саме: повсякденність, система освіти, інтелектуальна еліта. Недостатньо досліджена російська нацменшина в УРСР. Подальших розвідок вимагають такі аспекти, як: форми спротиву українізації з боку російськоментальної інтелігенції та частини партійно-державної номенклатури, здійснення політики коренізації щодо українського населення в РСФРР, теоретико-методологічні аспекти історіографії проблеми, вплив українізації на повсяк-денне життя населення, процеси ідентифікації та самоідентифікації населення колишньої УСРР» [2].

Явище «культурна революція» розглядається як радикальне перетворення суспільного розвитку, руйнування функціональних принципів класичної культури, процес радянзації, ідеологізації, політизації духовних відносин. Розвиток культури висвітлюється переважно з двох концептуальних підходів: «культурного непу», характерного для 1920-х рр., і тоталітарної природи соцреалізму 1930-х рр. Історико-теоретичні тлумачення «культурної революції» здійснювали К. Аймермахер, С. І. Дровозюк, М. Лашло-Кутюк, Д. Лібер, Л. М. Новохатько, В. Г. Риженко, Ф. Х. Соколова, В. Л. Соскін та ін. Конкретні аспекти історії і теорії культури в УРСР зазначеного періоду фактично не досліджуються. Російські історики використовують терміни «культурні перетворення» і «культурна революція». Пріоритетною для них є проблема відносин влади і культури [7, с. 22-28].

Історіографію культурних процесів у Донбасі цього періоду розглянула С. Л. Андросова. Микола Алфьоров досліджує зміни в складі населення Донбасу в 1920-1926 рр., аналізує дані переписів 1920, 1923, 1926 рр., котрі демонструють вплив суспільно-політичних, економічних і культурних процесів на національний склад та освітній рівень різних груп населення; С. Ю. Сергієнко – чинники впливу на українізаційні процеси в регіоні у зазначений період [8, с. 23-28].

Значну увагу дослідники приділили розвитку національних культур, котрі проживали в Донбасі [9]. Окрему групу праць складають роботи, присвячені системі освіти та її структурним елементам [10]. Автори наголошують на тому, що освітянська галузь розглядалась більшовиками як знаряддя комуністичного виховання дітей. Разом із тим підкреслюється, що заклади освіти у першій половині 1920-х рр. були не готові до виконання цієї ролі: старе учительство, дореволюційні підручники й методики, вплив непу, релігійний світогляд стали на заваді реалізації планів більшовиків. Справою виховання в УСРР спочатку

опікувалася позашкільна освіта, а згодом Головлітосвіта УСРР та її регіональні структури. Історики проаналізували вплив радянської школи на взаємини сім'ї та школи 1920-1930-х рр., а також – на уніфікацію та денаціоналізацію освітньо-виховного процесу; висвітлили характер протистояння, спричиненого трьома основними підходами до розвитку шкільництва у даний період, що передбачали: розвиток українського шкільництва на національно-демократичних засадах, закладених у проектах нової української школи періоду Української революції; будівництво українського шкільництва за російськими радянськими зразками, з подальшою трансформацією в суто радянські; роль тотальної радянської українського суспільства щодо розвитку шкільництва, що призвело до повної уніфікації системи освіти в межах СРСР та денаціоналізації шкільництва; довели, що теорія та практика стосунків сім'ї та школи мала негативні наслідки для подальшого розвитку шкільництва в Україні й формуванні світогляду дитини. Історики акцентували на ролі загальноосвітньої школи як дієвого фактора піднесення національної самосвідомості корінного населення України. В умовах пріоритету в суспільному житті класових цінностей над загальнолюдськими порушувалося право на здобуття загальної освіти, вільного вибору учнями та їх батьками навчальних закладів. Розвиток освітніх закладів обмежувався певними соціальними рамками [11].

Вплив українізації на становлення та розвиток загальноосвітньої школи аналізує І. І. Ніколіна. Автор досліджує динаміку росту україномовних загальноосвітніх шкіл, розкриває основні напрямки діяльності НКО УСРР, робить висновок про позитивний вплив цього процесу. Регіональні відмінності впливали на процес формування національної освіти. Українізація шкіл Донбасу мала довготриваліший характер, порівняно з іншими губерніями, в яких у встановлений 2-річний термін виконувалося завдання щодо українізації школи. Розкриваються причини, що гальмували українізацію шкільної освіти. Вони полягали не лише у нестачі висококваліфікованих кадрів, які б володіли українською мовою, або відсутності навчально-методичної літератури у загальноосвітніх закладах, а й у жорсткому контролі з боку партійних та директивних органів за вчительством, що на початку 1930-х років призвело до штучної дискредитації тієї частини вчительського складу, яке підтримувало політику українізації. Уповільнювало поширення українізації загальноосвітньої школи і небажання деяких партійних керівників місцевого, республіканського рівня переходити на ведення діловодства українською мовою.

Існувала неузгодженість ступенів навчання в системі загальної освіти національних меншин УСРР та корінного населення, яке полягало у тому, що в 20-х роках ХХ ст. діти шкільного віку національних меншин були забезпечені більш-менш задовільно лише І концентром, який давав початкову освіту. Розвиток національної шкільної освіти мав велике значення, оскільки він сприяв зростанню грамотності і культури представників різних національностей, які проживали на території УСРР. Історики звернули

увагу й на проблему політехнізації школи, в процесі якої учні знайомилися з основами промислового і сільськогосподарського виробництва та здобували навички поводження з найпростішими знаряддями праці [12].

З 1921-1930 рр. починається формування основних засад професійної робітничої освіти. Н. І. Іванцова визначила типи закладів, що належали до системи професійної освіти без відриву від виробництва та систематизувала їх; виявила основні завдання професійної робітничої освіти без відриву від виробництва та відповідність тогочасній політико-економічній ситуації в УСРР [13].

Н. О. Романоф вивчив передумови поширення заочної освіти в Донбасі, з чим пов'язував недостатню кількість навчальних закладів, обмеженість кількості студентів, зростання культурних запитів населення, підвищення загальної культури вчителів, особливо сільської місцевості. Історик зазначив і досягнення у відкритті закладів заочної освіти. Першим таким механізмом у Донецькій губернії стали заочні курси для вчителів, потім – курси для робітників соціального виховання. У 1928 р. була організована Донецька філія при Луганському інституті народної освіти (ЛІНО), яка мала задовольнити запити і педагогів Північно-Кавказького краю. Дослідник характеризує навчально-виховний процес студентів-заочників [14].

Питання кадрового забезпечення також презентовані у роботах сучасних дослідників. Вони зазначають, що в республіці на початку 1930-х років не вдалося вирішити кількісну проблему підготовки кадрів загальноосвітньої школи за рахунок збільшення набору до педагогічних навчальних закладів студентів із пролетарських прошарків населення. Політична орієнтація вчительства відбулася не в кінці 1920 року, як стверджувалося у радянській історичній літературі, а лише на початку 1925 року, що супроводжувалося заходами примусового характеру, матеріальним та моральним заохоченням з боку владних структур [15].

Історики-краєзнавці вивчили діяльність педагогів у ліквідації неписьменності серед дорослого населення Донбасу. Забезпечення кадрів для освітніх закладів відбувалось через систему вищої школи. В регіоні працювали педагогічні технікуми, які готували вчителів та працівників відділів народної освіти. Донецький інститут народної освіти, на який покладалась велика відповідальність у справі українізації, не виправдав їх, пояснюючи це соціальним походженням (а саме – із середовища службовців). У той час, як у технікумах переважали представники селянства, відповідно поширення і використання української мови у цих вищих навчальних закладах було цілком зрозумілим. Влада залучала до педагогічної діяльності освітян з інших губерній, але кардинальних змін вони не змогли здійснити. Щодо представників інших етносів, котрі мешкали в Донбасі, то вони були забезпечені шкільною мережею, яка відповідала їх прагненням навчатися рідною мовою. Так, І. В. Богінська наголошує на деякій формалізації українізаційних процесів [16, с. 90-102], проте О. О. Негода – навпроти, в деякій мірі захоплюється цими процесами [17].

У другій половині 1930-х років відбулись якісні та кількісні зміни в середовищі педагогів. У 1936-1938

роках педагогічний персонал українських, німецьких та грецьких шкіл зазнав значних втрат. Автори вказують на негативний вплив складного матеріального стану-вища та правового статусу вчителя, що впливало на його фаховий рівень, соціальну поведінку. Однак підготовка та формування педагогічних кадрів уперші десятиліття існування радянської влади мали значний прогрес, що, в свою чергу, сприяло розв'язанню найважливішого завдання культурного відродження нації – здійснення загального початкового навчання на базі українізації освіти. Ідеологізація культурно-просвітницьких закладів, звільнення чителів з дореволюційним педагогічним стажем, репресії проти вчителства, насильницьке залучення їх до співробітництва з ДПУ в цілому негативно відобразилося на їх професійній кваліфікації. Але більшість учителів у цей час продовжувала сумлінно виконувати свої обов'язки, маючи різні політичні погляди: вони знаходились як в опозиції до правлячої партії, так і підтримували її.

Дослідники особливу увагу звернули на різні соціальні та професійні групи: інтелігенцію, молодь, студентство тощо [18]. Так, першій присвячені роботи Г. Д. Алексєєвої, Д. В. Бачинського, Г. В. Касьянова, В. В. Масненка, І. О. Невінчаної, Ф. К. Соколової, М. А. Шипович та ін. Вони зазначають, що термін «інтелігенція» успадковано від радянської історіографії. Автори виокремлюють її групи: науково-педагогічну, інтелектуальну, творчу, і вважають її специфічною соціально-культурною групою суспільства. Інтелігенція тривалий час була об'єктом, а не суб'єктом суспільно-політичних відносин [19].

Зокрема, О. Ю. Осмолівська показала вплив результатів реформи вищої школи початку 1920-х рр. на становище педагогічних кадрів найвищої кваліфікації, з'ясувала кількісні і якісні зміни, яких зазнали професорсько-викладацькі кадри в процесі формування радянського суспільства як соціальної і професійної групи. Водночас ставлення до інтелігенції з боку тоталітарної держави можна оцінити як суперечливе: з одного боку – увага, поліпшення якості і вдосконалення форм підготовки нових кадрів, деяке поліпшення побутових умов, зростання заробітної платні, зміцнення матеріально-технічної бази в н з тощо; з іншого – ідеологічний контроль, обмеження свободи творчості, політичний терор, що призводило до фізичного знищення найкращих представників наукової еліти [20].

Проблему репресій серед інтелігенції Донбасу в роки радянської влади вивчала З. Г. Лихолобова [21]. Значну увагу вивченню репресій на Донеччині у 1920-30-ті рр. приділив В. М. Нікольський [22].

Красназничий аспект проблеми інтелігенції періоду непу представлений у Т. Ю. Анпілогової. Авторка вивчила джерела й засоби формування нової інтелігенції в Донбасі, її діяльність, результативність використання радянської гуманітарної інтелігенції в політиці більшовиків. Головними напрямками її стали навчання й комуністичне «перевиховання» та «висуванство». Результатом формування пролетарської інтелігенції Донбасу стало створення наприкінці 20-х років нової гуманітарної інтелігенції, яка внаслідок

регіональних особливостей і деяких прорахунків у політиці радянської влади відрізнялась низкою характерних рис, серед яких – низький рівень партійності, реальної відданості радянській владі, недостатньо високий фаховий рівень тощо [23]. Тобто, соціально-політичний статус та професійно-освітні характеристики інтелігенції активно розробляються істориками. Вчені намагаються показати роль і місце інтелектуальної еліти у суспільстві, відтворити руйнівні наслідки масових репресій.

Проблеми розвитку і функціонування мови теж цікавлять дослідників. Саме мова вирізняє один народ від іншого, у ній знайшли відображення історичного минулого, самобутності етносу. Україна на сьогодні і в минулому була і є поліетнічною та полімовною. Дослідники вивчали становище та статус української та інших мов протягом зазначеного періоду [24]. Серед тих, хто присвятив свої доробки історичним процесам у царині розвитку українськомовної освіти, варто назвати І. І. Огієнка, Г. П. Півторака та ін. Важлива роль у висвітленні ролі українськомовної освіти належить працям Ю. Шевельова. У них аналізується антиукраїнська мовно-освітня політика, яку провадили пануючі імперські політичні режими протягом століть. Наслідки тривалого процесу русифікації в історичному, політичному й соціальному аспектах проаналізувала Л. Т. Масенко. Вона зазначає, що за радянських часів активізувалось витіснення української мови з вищої освіти й науки [25]. Питання мовної політики та еволюції процесів досліджує Л. П. Нагорна. Окремі аспекти функціонування української мови знайшли висвітлення у дисертаційних роботах А. В. Корж, Т. С. Скубашевської, Л. В. Лучкіної, Н. М. Сафонова і Ю. Б. Смольніков вивчають проблеми відродження української мови й історичної пам'яті та реформування вищої освіти в Україні. Автори наголошують, що мовами представників різних етносів розвивалась майже вся система освіти, закладалась і розвивалась у регіонах «своя» культурна інфраструктура, «свій» культурний та інтелектуальний простір. Тим самим було піднято престиж неросійських мов та культур [26].

Таким чином, дослідження історії культурного розвитку українського радянського суспільства у 20-30-х рр. відбувається в контексті національно-культурного відродження, з'ясування окремих галузей та інституцій, теорії та історії культури. Дослідники торкаються найрізноманітнішої проблематики. Набуває нового наукового напрямку історична регіоналістика. Відсутні узагальнюючі колективні монографії з історіографії проблеми, що пояснюється методологічним плюралізмом, деідеологізацією гуманітарної сфери. На сьогодні залишається чимало проблем, які потребують додаткового й всебічного вивчення.

Праці, присвячені проблемам української школи в роки Другої світової війни і в повоєнний час, можна згрупувати, так само, як і попередні – за проблематикою. До першої групи належать загальні роботи з історії зазначеного періоду, наступні, – котрі стосувались політики «нового режиму» в УРСР відповідно –

ставлення фашистів до всього слов'янського, зокрема – українського. Історики акцентують на геноциді української культури як чиннику знищення української нації [27]. Підрив системи освіти вважався нацистами одним із головних завдань [28, с. 308-323]. Це було практично втілено у життя: фактично були ліквідовані вищі школи, залишалась чотирикласна початкова, у якій вводились німецька мова, платна форма навчання. Діти мали бути покірними, рахувати, розписуватись і розуміти накази окупантів. Підростаюче покоління старше 12 років зобов'язувалось працювати на А. Гітлера. Мережа освітніх установ різко скоротилась, значна частина – ліквідована [29, с. 308-323].

Комплексне дослідження розвитку системи освіти в Донбасі на різних етапах Великої Вітчизняної війни здійснила М. О. Бистра. Авторка охарактеризувала регіональні особливості освітнього розвитку. Вона довела негативний вплив воєнних дій на якість навчально-виховного процесу в закладах освіти всіх рівнів. Радянська влада навіть у таких умовах неодноразово демонструвала протилежно диференційований підхід до вирішення проблеми отримання освіти підростаючого покоління. У свою чергу, німецька модель освіти на українських землях носила вибірковий несистемний характер. Ці освітні системи залишались тоталітарними. Авторка наголосила на відданій праці педагогів, викладачів, дітей і батьків в екстремальних умовах війни. Через низку об'єктивних та суб'єктивних причин рівень освітнього розвитку відставав від розвитку науки і техніки [30].

Дослідники не обминули питання співіснування інтелігенції і влади [31]. Окремі аспекти цієї проблеми розглядаються в працях донецьких дослідників Д. М. Титаренка [32, с. 191-194], М. О. Бистрої, І. С. Тарнавського та інших [33]. Ця соціально-професійна і культурна група залишалась незахищеною в ідеологічному, матеріальному планах, поставлена за межею бідності і нелюдських умов існування. Значну кількість педагогів і викладачів було розстріляно. Так знищувалась інтелектуальна еліта краю.

Праці презентують питання функціонування навчальних закладів, діяльності педагогів за межами колишньої республіки. Автори звертають увагу на питання створення альтернативних закладів на зразок тих, що існували; відновлення освітньої мережі після звільнення території від фашистів. Вони надто дозували розвиток культурно-освітньої сфери та науки. Дослідники наголошували на труднощах, збитках, яких зазнали заклади, що було цілком зрозумілим; методичних та методологічних змінах, котрі вони переживали, зокрема – прийом дітей з 7-річного віку, різностатеве навчання хлопчиків і дівчаток, введення відміненої раніше 5-бальної системи оцінювання успішності, обов'язкові випускні іспити, нагородження золотом і срібном медалями учнів-відмінників, які закінчували школу. Історики виділяють позитивні і негативні риси цього періоду. До перших віднесли наступні: приєднання західно-українських земель до УРСР, що надало можливість комплексно підходити до розв'язання проблем, перехід та вивчення української та російської мов, декларування безкоштовності отримання освіти, заснування і діяльність нових типів закладів освіти:

школи робітничої і селянської молоді, суворовські і нахімовські військові училища; широкого розповсюдження набувають дитячі будинки для дітей-сиріт. До негативних – уніфікація системи освіти за радянським зразком, неврахування регіональних особливостей у навчально-виховному процесі, атеїстичне сприйняття дійсності, тим самим поставивши церкву фактично поза законом і виховання підростаючого покоління, русифікаторська політика (у роботі з дітьми використовувалися російськомовні пісні, вірші, ігри тощо).

Післявоєнний період історики характеризують як відбудовчий [34]. Вони вивчили питання умов розвитку української школи, соціального статусу педагогів, викладачів, учнів, студентів у повоєнні роки; розглянули наслідки національної політики партійно-радянського режиму, що зумовили зменшення сфери вживання української мови, русифікацію, денационалізацію та уніфікацію освіти. Перше презентоване в працях А. О. Саржана [35], А. М. Міхненка, Г. М. Панчук [36].

Діяльність навчальних закладів повоєнного періоду розглядає Н. С. Брехунець. Історик досліджує процес виникнення та розвитку школи, професійно-технічних училищ, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів освіти, котрі функціонували в УРСР у зазначений період. Автор показує залежність розвитку історіографії від суспільно-політичної ситуації в країні, вказує на рівень висвітлення певної проблематики, узагальнює доробки радянських, сучасних та зарубіжних дослідників [37]. Дослідники відмічають, що з кінця 40-х рр. ХХ ст. відбувся перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти. Після смерті Сталіна в березні 1953 р. в Україні спостерігається посилення руху на захист української мови. Хрущовська «лібералізація» принесла обнадійливі зміни, що торкнулися і мовної сфери. В УРСР збільшується кількість видань українською мовою [38].

З 1956 р. створюється новий тип школи – школа-інтернат, куди приймалися діти одиноких матерів, інвалідів, сироти. Саме під час «відлиги» було зафіксовано найвищу вимогу щодо статусу української мови. Автори дають негативну характеристику нормативно-правовій базі запровадження, а фактично розширення вживання сфери російської мови, зокрема – Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (24 грудня 1958 р.).

Науковці вивчили діяльність Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», яка працювала на початку 1960-х рр. у системі Академії наук СРСР і мала координувати соціолінгвістичні дослідження в країні. Проте в УРСР опрацювання лінгвістичної проблематики було підпорядковано політичним цілям подальшого зміцнення позицій російської мови і звуження функцій місцевих національних мов. Українська мова, згідно з уявленнями керівництва, залишалась неперспективною і мала влитися у «велику російську» мову, що простежувалось уже за роки «застою». Дослідники розглядали це питання і в діяльності дисидентського руху

відомих правозахисників, зокрема І. Дзюби, учасників Всеукраїнської наукової конференції з питань української мови, яка відбулась 10-15 лютого 1963 р. у Києві, де пропонувалось проголосити українську мову державною мовою в державних і громадських установах.

Автори вивчили питання реформації, які відбувались у системі освіти протягом 1960-80-х років: перехід на 10-річний термін навчання в школі (1964 р.), викладання систематичних курсів з четвертого класу, а не з п'ятого, відміни обов'язкової професійної підготовки в загальноосвітніх школах, запровадження факультативних курсів з окремих навчальних предметів, починаючи з 7 класу, поглибленого вивчення в 9-10 класах окремих предметів, (1966 р.), обов'язкової загальної середньої освіти (1972 р.) та їх наслідки.

Дослідники наголошують на нищенні національної школи в цілому, підтвердженням чого стали постанова ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» (1978 р.), рекомендації Всесоюзної науково-практичної конференції з проблеми: «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР» (Ташкент, 1979 року), скорочення україномовних видань. У вищій школі значна частина дисциплін викладалась російською мовою. 1984 року було окреслено і прийнято основні напрямки шкільної реформи, де передбачалося підвищення якості освіти і виховання; поліпшення трудового виховання і професійної орієнтації учнів; «зміцнення навчальної дисципліни» і розвиток учнівського самоврядування; підняття громадського престижу і авторитету педагога, покращення його теоретичної і практичної підготовки тощо.

Особливості культурно-освітньої політики в Донбасі цього періоду висвітлено в роботах А. О. Саржана [39], О. В. Стяжкіної та інших дослідників [40]. Перший звертає увагу на вплив соціально-економічних та національних чинників на зазначений процес, розглядає проблеми у сфері освіти та культури, діяльність науковців регіону та їх внесок у науково-технічний прогрес. О. В. Стяжкіна досліджує зміни в культурній сфері, трансформації вищої школи тощо. І. М. Кравчук охарактеризувала основні етапи становлення та розвитку вищої школи в регіоні. Авторки зазначають, що процес русифікації освіти здійснювався в Україні більш інтенсивніше, ніж у інших республіках колишнього СРСР, мав власні тенденції та характерні риси. Стимулювання процесу русифікації в гуманітарній сфері здійснювалося як на основі законодавчих і нормативних актів, так і на рівні конкретної практичної діяльності органів державного управління СРСР та УРСР, які проводили в життя положення сумнозвісної теорії

«злиття націй і народностей». Процес русифікації у сфері гуманітарної політики відбувався на тлі вихолощування з наукових праць, творів літератури, мистецтва найбільш яскравих подій з історії України, імен видатних діячів, що внесли помітний внесок в українську культуру. Політика русифікації викликала серйозні невдоволення у різних прошарках українського суспільства і, в першу чергу, в середовищі української інтелігенції і молоді. Мовні питання займали помітне місце у програмних документах і конкретній практичній діяльності правозахисних організацій, які діяли в цей час. Належну підтримку національно-патріотичним силам в Україні надавала українська діаспора, яка розгорнула широку петиційну кампанію, створювала умови для вивчення і популяризації рідної мови в місцях компактного проживання українського населення за кордоном. На рубежі 80-90-х рр. відбувся своєрідний прорив у сфері мовної політики, який позначився утворенням Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, прийняттям Верховною Радою УРСР 28 жовтня 1989 р. Закону «Про мови в Українській РСР» [41, с. 147-152].

На сьогодні дослідники звертають увагу на буденну історію учасників освітнього процесу, серед них – О. Удод [42, с. 286-313], Л. Ковпак та інші [43]. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в перше повоєнне десятиліття розглядає О. А. Прохоренко. Історик зазначає, що проблему укомплектування в.н.з. УРСР висококваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами з вченими званнями та ступенями не було вирішено протягом першого повоєнного десятиліття. Негативну роль на діяльність викладачів відіграли ідеологічні компанії, що проходили в країні. Значна частина професорсько-викладацького складу була зосереджена в Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, тоді як в.н.з. розташовані у невеликих містах, відчували в них гостру потребу. Дослідник звертає увагу на питання матеріально-побутового характеру, духовних орієнтирів викладачів. З огляду на існуючі дані, саме морально-психологічний стан науково-педагогічної інтелігенції в післявоєнний період є найменш вивченою стороною повсякденного життя цієї соціальної групи [44]. Краєзнавчі пошуки залишаються актуальними. Історики досліджують різні аспекти проблеми [45].

Таким чином, сучасна історіографія проблеми представлена значним масивом праць, які характеризують кожен період історії вітчизняного суспільства та української школи. Дослідники вивчили різні аспекти проблеми, однак питання української освіти в Донбасі вивчене фрагментарно. Тому перспективою наших пошуків є надолуження цих прогалів і з'ясування стану та розвитку україномовної освіти в регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К., 1991. – 344 с.; Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) / Ю. Шаповал. – К., 1994. – 272 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / [відповід. ред. В. А. Смолій]. – К., 2002. – 952 с. та ін.

2. Васильчук Г. М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20-30-ті рр. XX ст.: автореф. дис.... д-ра іст. наук: 07.00.06. / Г. М. Васильчук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 32 с.
3. Міхненко А. М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.): [навчальний посібник] / А. М. Міхненко. – Донецьк : Юго-Восток, 1999. – 464 с.
4. Сірук Н. М. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Н. М. Сірук; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Л., 2008. – 20 с.
5. Чернявська С. М. Впровадження української мови в систему освіти 1923-1932 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / С. М. Чернявська; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 20 с.
6. Єфименко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Г. Г. Єфименко; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 18 с.
7. Васильчук Г. М. Проблемно-теоретичні пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії України 20-30-х рр. XX ст.: історіографічний дискурс / Г. М. Васильчук // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2006. – № 30. – С. 22-28.
8. Сергієнко С. Ю. Основні чинники специфіки процесу українізації в Донбасі у 20-30-ті рр. XX ст. / С. Ю. Сергієнко // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – № 3. – С. 23-28.
9. Трубникова Л. С. Культурные процессы в 20-30-е годы в Донбассе / Л. С. Трубникова // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1992. – Кн. 2. – С. 70-89; Мартинчук І. І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і – початок 30-х рр. XX ст.): дис... канд. іст. наук / І. І. Мартинчук. – Донецьк, 1998. – 199 с.; Обидьонова О. В. Національні меншини Донбасу в 1920-30-ті роки XX ст.: дис... канд. іст. наук / О. В. Обидьонова. – Донецьк, 2000. – 243 с.; Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20-30-ті роки XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук / О. Ю. Сучкова. – Донецьк, 2005. – 23 с.
10. Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки): історіографія: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.06. / О. П. Ситніков; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 15 с.; Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. / В. Л. Борисов; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2003. – 20 с.
11. Антонюк Т. Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянізації освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX століття): автореф. дис ... канд. іст. наук: 09.00.12. / Т. Д. Антонюк; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 18 с.; Дояр Л. В. Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921-1925 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Л. В. Дояр; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2006. – 20 с.
12. Ніколіна І. І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. XX ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. / І. І. Ніколіна; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.
13. Іванцова Н. І. Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921-1930 рр. в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Н. І. Іванцова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 16 с.
14. Романов Н. О. Організація заочної педагогічної освіти у Донбасі в 1920-30-ті роки XX століття [Ел. ресурс] цит. 2011, 26 липня]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Npdntu/ppp/2009_4/romanof.
15. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.) / Мін-во освіти України; Горлівський держ. пед. ін-т іноземних мов ім. Н. К. Крупської. – Донецьк : Юго-восток, 1997. – 309 с.
16. Богінська І. В. Учительські кадри Донбасу на початку 20-х рр. / І. В. Богінська // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1997. – Кн. 5. – С. 90-102.
17. Негода О. О. Українські школи Донбасу в 1920-1930-ті рр.: історіографічний аспект проблеми / О. О. Негода // Донецький вісник наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – 2009. – Т. 25. – Серія «Історія» / [Ел. ресурс: цит. 2011, 27 липня]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=40124.
18. Рябенко О. Л. Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы) / О. Л. Рябенко // Эпоха. Культура. Люди (Історія повседневності і культурна історія Германії і союветского Союза. 1920-1950-е годы). – Х., 2002. – С. 268-269; Лаврут О. О. Студентство радянської України в 20-ті роки XX ст.: дис. ... канд. іст. наук / О. О. Лаврут. – Донецьк, 2004. – 191 с.
19. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис.... д-ра іст. наук: 07.00.01. / М. М. Кузьменко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 25 с. – укр.; Н. М. Литвин Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. / Н. М. Литвин; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.; Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років XX ст.: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д. В. Бачинський; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2004. – 20 с.
20. Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1930-ті рр.): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Ю. Осмоловська; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2004. – 19 с.
21. Ліхолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х рр. (переважно на матеріалах Донецького регіону) / З. Г. Ліхолобова. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 280 с.
22. Никольский В. Н. Социальный состав работников просвещения Донбасса, репрессированных в 1937-1938 гг. / В. Н. Никольский // Правда через годы. – Вып. 2. – Донецьк, 1998. – С. 149-151; Його ж. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 623 с.
23. Анпілогова Т. Ю. Гуманітарна інтелігенція Донбасу в період нової економічної політики (1921-1928 рр.): автореф. дис.... канд. іст. наук / Т. Ю. Анпілогова. – Луганськ, 2006. – 23 с.
24. Савойська С. В. Впровадження української мови як державної у сферу освіти України в 90-ті роки XX – поч. XXI ст.: історичний аспект (на матеріалах вищих навчальних закладів): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. В. Савойська; Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.
25. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. І. Огієнко. – К., 2004. – 436 с.; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів зі «спільної колиски» / Г. П. Півторак. – К., 2004. – 180 с.; Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К., 2004. – 736 с.; Погрібний А. Г. Світовий мовний досвід та українські реалії: Інститут відкритої політики / А. Г. Погрібний. – К., 2003. – 73 с.; Дзюба І. Донбас – край українського слова / І. Дзюба // Схід. – 2004. – Вересень. – Спецвипуск – С. 3.
26. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. П. Нагорна. – К., 2005. – 315 с.; Корж А. В. Мовний чинник суспільної трансформації в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23. 00. 02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / А. В. Корж. – Чернівці, 2004. – 20 с.; Скубашевська Т. С. Мовні стратегії у формуванні міжкультурного діалогу у Європейському просторі (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.08 / Ін-т вищої освіти / Т. С. Скубашевська. – К., 2005. – 19 с.
27. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М. В. Коваль. – К. : Видавничий Дім «Альтернатива», 1999. – 336 с.; Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб [Дробот І. І., Кучер В. І., Слюсаренко А. Г., Чернега П. М.] / В. Ф. Остафійчук. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К. : Знання-Прес, 2006. – С. 292-309;

- Український народ у другій світовій війні: навч. посібник / Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 1998. – 238 с.
28. Добров П. В. Україна во второй мировой войне / П. В. Добров, В. С. Лещенко // Курс лекцій по истории Украины / Носков В. А. и др. – Донецк : ЕАИ-пресс, 1994.
 29. Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.): автореф... канд. іст. наук / І. С. Тарнавський. – Донецьк, 1999. – 20 с.
 30. Бистра М. О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни.: автореф. дис.... к.і.н.: 07.00.01. / М. О. Бистра. – Донецьк, 2006. – 17 с.
 31. Замлинська О. В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках: дис.... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. В. Замлинська. – К., 1995. – 219 с.; Нариси історії української інтелігенції: (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. – Кн. 3. / [Білокінь С. І., Бойко О. Д., Брега Г. С. та ін.]. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 153 с.
 32. Титаренко Д. М. Стан освіти на Донеччині в 1941-1943 рр. за матеріалами окупаційної періодичної преси / Д. М. Титаренко // Схід. – 2000. – № 1(32); Його ж. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. праць. – Харків : ХДАК, 2001. – Вип. 4. – С. 191-194.
 33. Масальський В. І. Політика освітнього геноциду в період окупації Донбасу фашистською Німеччиною / В. І. Масальський, А. В. Савенко // Донбасс: прошлое, настоящее, будущее: тезисы докладов и сообщений III региональной науч.-практ. конф. (22 дек. 1994 года). – Донецк : РИП «Лебедь», 1995. – С. 109-110; Кравчук І. М. Вища освіта Донбасу в роки війни (1941-1945) / І. М. Кравчук // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 85. – С. 109-112.
 34. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті роки): Видання «Україна крізь віки». В 15 т. – Т.13 / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999. – 302 с.
 35. Саржан А. О. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945-1998 гг.) ; монография / А. О. Саржан. – Донецк : Сталкер, 1998. – 300 с.
 36. Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959-1989 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Г. М. Панчук ; Донецьк. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 17 с.
 37. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50-80-х років ХХ ст.: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. / Н. С. Брехунець ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 19 с.
 38. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. / Н. Г. Красножон ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 17 с.
 39. Саржан А. О. Розвиток освіти і науки в Донбасі в 60-80-і роки ХХ ст. [Ел.ресурс: цит. 2011, 10 червня]. – Режим доступа:http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat27.html.
 40. Стяжкіна О. В. Культурні процеси в Донбасі у 1960-ті – на початку 90-х років: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецький держуніверситет / О. В. Стяжкіна. – Донецьк, 1996. – 18 с.; Стяжкіна Е. В. Высшая школа в Донбассе (1960 – нач. 90-х гг.): проблемы и тенденции развития / Е. В. Стяжкіна // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк : ДонГУ, 1998. – Кн. 5.
 41. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х-1960-х рр. / О. Г. Бажан // Український історичний журнал. – 2008. – № 5.
 42. Удод О. А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. А. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. 2.
 43. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К., 2003. – 249 с.
 44. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. / О. А. Прохоренко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 18 с.
 45. Кравчук І. М. Розвиток вищої освіти в Донбасі у ХХ столітті: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. / І. М. Кравчук. – Донецьк : ДонГУ, 2008. – 19 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

© О. О. Лаврут, 2011

Стаття надійшла до редколегії 29.08.2011 р.